

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ च्या
अंमलबजावणी बाबत मार्गदर्शक सूचना....

महाराष्ट्र शासन
पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग
शासन निर्णय क्रमांक: स्वभामि २०२०/प्र.क्र. १७७/पापु १६
७ वा मजला, जी.टी. रुग्णालय संकुल, मंत्रालय,
लोकमान्य टिळक मार्ग, मुंबई- ४०० ००१.
तारीख: ११ ऑक्टोबर, २०२१.

वाचा -

- १) स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ बाबत केंद्र शासनाच्या माहे जुलै २०२०च्या मार्गदर्शक सूचना.
- २) ग्राम विकास विभागाचा शासन निर्णय क्रमांक:- पंविआ/२०२०/प्र.क्र.५९/वित्त ४, दिनांक २६ जून, २०२०.
- ३) शासन निर्णय क्रमांक:- जजमि २०१९/प्र. क्र.१३८/पापु १० (०७), दिनांक ४ सप्टेंबर, २०२०.
- ४) शासन निर्णय क्रमांक:-जजमि २०२०/प्र. क्र.२०/भाग ॥/पापु ०७, दिनांक १९ नोव्हेंबर, २०२०.
- ५) शासन शुध्दीपत्रक क्रमांक:-जजमि २०१९/प्र.क्र.१३८/पापु १०(०७), दिनांक ११ फेब्रुवारी, २०२१.
- ६) केंद्र शासनाचे पत्र क्रमांक:- एस ११०११/२/२०२०-एसबीएम-डीडीडब्ल्यूएस, दिनांक २० मे, २०२१.
- ७) ग्राम विकास विभागाचा शासन निर्णय क्रमांक:-पंविआ/२०२१/प्र.क्र.८५/वित्त ४, दिनांक २० जुलै, २०२१.

प्रस्तावना -

राज्यात दिनांक २ ऑक्टोबर, २०१४ पासून स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) ही केंद्र पुरस्कृत महत्वाकांक्षी योजना पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागांतर्गत राबविण्यात येत आहे. स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) अंतर्गत राज्याच्या ग्रामीण भागातील वैयक्तिक शौचालय बांधकामाचे उद्दीष्ट मोठ्या प्रमाणावर साध्य करण्यात आले आहे.

केंद्र शासनाने जुलै, २०२० मध्ये स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ च्या अंमलबजावणीबाबत मार्गदर्शक सूचना निर्गमित केल्या असून, सदर मार्गदर्शक सूचनांनुसार या योजनेंतर्गत कार्यवाही करावयाची आहे. केंद्र शासनाच्या जुलै २०२० मध्ये स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ अंतर्गत करावयाची प्रक्रिया, निकष याबाबत विस्तृत विवेचन करण्यात आले आहे. त्यानुसार राज्यात केंद्र पुरस्कृत स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ ही योजना आर्थिक वर्ष २०२०-२१ ते २०२४-२५ या पाच वर्षांच्या कालावधीकरीता राबवावयाची आहे. त्यानुषंगाने स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण), टप्पा-२ च्या अंमलबजावणीबाबत राज्य स्तरावरून मार्गदर्शक सूचना निर्गमित करण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती.

शासन निर्णय -

राज्य मंत्रीमंडळाच्या दिनांक २८ जुलै, २०२१ रोजी झालेल्या बैठकीत राज्यात केंद्र शासन पुरस्कृत स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ राबविण्यास व या योजनेसाठी राज्य हिश्याचा (४०%) निधी अंदाजे रुपये १८४०.४० कोटी इतका निधी योजना कालावधीकरीता अर्थसंकल्पातून उपलब्ध करून देण्यास मान्यता देण्यात आली आहे. त्यानुषंगाने स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ च्या अंमलबजावणीबाबत या शासन निर्णयान्वये मार्गदर्शक सूचना निर्गमित करण्यात येत आहेत.

(२) उद्दिष्ट:-

संपूर्ण ग्रामीण स्वच्छता व स्वच्छता शाश्वत टिकविण्याच्या अनुषंगाने, स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ अंतर्गत ग्रामीण भागात लोकसहभाग व जनजागृती करून ग्रामीण भागातील सर्व कुटुंबांना वैयक्तिक शौचालयाची उपलब्धता करून तेथे सार्वजनिक शौचालय बांधकाम, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन, गोबरधन, मैला गाळ व्यवस्थापन, प्लॅस्टिक कचरा व्यवस्थापन या बाबींच्या अनुषंगाने कार्यवाही करणे.

(३) अंतर्भूत बाबी:-

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ अंतर्गत पुढील बाबींचा समावेश करण्यात यावा.

अ) हागणदारी मुक्तता टिकविणे-

i) दारिद्र्यरेषेखालील सर्व कुटुंब तसेच दारिद्र्यरेषेवरील पात्र कुटुंब (अज/अजा, दिव्यांगजन, भूमीहिन मजूर, लघु शेतकरी, महिला प्रमुख असलेली कुटुंब) यांना शौचालय बांधकामासाठी प्रत्येकी रु. १२,००० इतके प्रोत्साहन अनुदान अनुज्ञेय आहे. पात्र कुटुंबाची निवड करताना, उपरोक्त क्रमानेच प्राधान्य देण्यात यावे. मात्र त्यामध्ये निवृत्तीवेतन घेणारे ज्येष्ठ नागरिक/विधवा/दिव्यांगजन(राष्ट्रीय सामाजिक मदत कार्यक्रमातील लाभार्थी)/ तृतीयपंथी, केंद्र व राज्य शासनाच्या मातृत्व आरोग्य योजनेतील तसेच जननी सुरक्षा योजनेतील गरोदर व स्तनदा माता, मुलींसाठी असलेल्या योजनांमधील लाभार्थी असलेल्या मुली यांच्या कुटुंबांना प्राथम्य देणे आवश्यक आहे. अशा कुटुंबांची यादी ग्रामपंचायतीकडून ग्रामसभेमध्ये तयार करण्यात येईल आणि तालुका व जिल्हा पातळीवर ती यादी अंतिम करण्यात यावी. अशा नवीन कुटुंबांची नोंद केंद्र शासनाच्या संकेतस्थळावरील एमआयएस प्रणालीमध्ये घेणे अनिवार्य आहे. शौचालय बांधकामाच्या सर्व खर्चाची भरपाई करणे, हा या अभियानाचा उद्देश नसून, स्वतः होऊन शौचालय बांधण्यासाठी जनतेचे मतपरिवर्तन घडवून आणणे, हा या अभियानाचा उद्देश आहे.

ii) अनुदानास पात्र नसलेल्या दारिद्र्यरेषेवरील कुटुंबांनी त्यांच्या स्तरावर शौचालयाचे बांधकाम करण्यासाठी प्रोत्साहित/जागृत करण्यात यावे.

iii) अनुदानास पात्र असलेल्या/नसलेल्या सर्व कुटुंबांनी शौचालयाचे बांधकाम त्यांच्या स्तरावर प्रशिक्षित कारागिराकडून करून घेणे अपेक्षित आहे.

iv) ज्या कुटुंबांनी यापुर्वी शौचालये बांधली आहेत, अशा शौचालयांमध्ये स्वच्छतेच्या दृष्टीने काही तांत्रिक कमतरता असल्यास, ती भरून काढण्यासाठी त्यांची पुनर्रचना करण्यात यावी.

v) अभियान कालावधीमध्ये नव्याने अस्तित्वात येणारी कुटुंबे, पहिल्या टप्प्यामध्ये सुटलेले तथापि पात्र असलेल्या कुटुंबांचा शोध घेऊन, अशा कुटुंबांना शौचालयांची सोय उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करण्यात यावा. जिल्हा स्तरावर मान्यताप्राप्त होवून, अशा अंतिम झालेल्या कुटुंबांना वैयक्तिक शौचालय बांधण्यासाठी ग्रामपंचायतीने सहाय्य करावे. अशा शौचालयामध्ये हात धुण्यासाठी पाण्याची व्यवस्था असणे अनिवार्य आहे. स्थानिक परिस्थिती विचारात घेऊन, योग्य ते तंत्रज्ञान वापरण्याची मुभा राज्य शासनाला आहे.

vi) माहिती, शिक्षण व संवादाद्वारे (IEC) वैयक्तिक व सार्वजनिक स्वच्छतेच्या दृष्टीने नागरिकांची वृत्ती व मन परिवर्तन घडवून आणावे.

ब) सामुदायिक/सार्वजनिक शौचालय सुविधा-

i) गावाने प्राप्त केलेली हागणदारी मुक्तता शाश्वतता यामध्ये गावातील सर्व कुटुंबांना तसेच ग्रामपंचायत कार्यालय, प्राथमिक शाळा, अंगणवाड्या यांना शौचालयाची सुविधा असणे, गावामध्ये किमान पाच स्वच्छता संदेश दर्शविणे, गावामध्ये १०० पेक्षा अधिक कुटुंब असल्यास, किमान एका सामुदायिक अथवा सार्वजनिक स्वच्छतागृहाची (Community Sanitary Complex-CSC) सोय असणे इ. बाबींचा यामध्ये समावेश होतो. ज्या कुटुंबांना जागे अभावी वैयक्तिक शौचालयाची सुविधा नाही, अशा कुटुंबांसाठी, तसेच तरंगत्या लोकसंख्येसाठी या सार्वजनिक शौचालयाचा वापर करण्यात यावा.

ii) ग्रामपंचायतीमार्फत सर्वांना सोईची, मुबलक पाण्याची सुविधा असणारी व देखभाल दुरुस्ती सहज शक्य असलेली अशी सार्वजनिक शौचालयाची जागा निश्चित करण्यात यावी. अजा/अज बहुसंख्य असलेल्या वसाहती किंवा गरीबांची वसाहत किंवा निर्वासित मजुर/तरंगती लोकसंख्या असलेल्या वसाहतीमध्ये सार्वजनिक शौचालयाची जागा निश्चित करण्यासाठी प्राधान्य देण्यात यावे.

iii) सार्वजनिक शौचालयामध्ये आवश्यक तेवढी शौचालये, आवश्यक पाण्याची सुविधा, विज सुविधा, वॉश बेसिन यांची सोय असावी. पुरुषांसाठी व स्त्रियांसाठी स्वतंत्र व्यवस्था, तसेच दिव्यांगजनांसाठी योग्य सुविधा असाव्यात.

iv) एका सार्वजनिक शौचालय संकुलासाठी निधी खर्च मर्यादा रु. ३.०० लक्ष आहे. त्यापैकी ३०% म्हणजेच रु.९०,०००/- इतका निधी संबंधित ग्रामपंचायतीने १५ व्या वित्त आयोग निधीतून उपलब्ध करावयाचा असून, उर्वरीत निधी स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ मधून देण्यात येईल.

v) १५ व्या वित्त आयोग निधीतून सार्वजनिक शौचालय संकुलाची देखभाल दुरुस्ती करण्यात यावी. तथापि, देखभाल दुरुस्तीसाठी महसूल उत्पादीत मॉडेल वापरण्यास प्राधान्य देण्यात यावे. या करीता महिला बचत गटांना सुध्दा सहभागी करावयाचे आहे. सार्वजनिक शौचालय संकुलाच्या देखभाल दुरुस्तीची अंतिम जबाबदारी ग्रामपंचायतीची असेल. जेथे शक्य असेल तेथे पैसे देवून वापरा (पे अँड युज) चे सूत्र वापरून ग्रामपंचायतीने या संकुलाची देखभाल दुरुस्तीच्या निधीची सोय करावी.

क) घनकचरा व्यवस्थापन -

i) गावातील किमान ८० टक्के कुटुंबांकडून आणि सर्व सार्वजनिक ठिकाणी (ग्रामपंचायत कार्यालय, प्राथमिक शाळा, अंगणवाड्या यांच्यासह) निर्माण होणाऱ्या सर्व घनकचऱ्याचे परिणामकारक व्यवस्थापन होणे आवश्यक आहे. घनकचरा व्यवस्थापनामध्ये जनावरापासून व शेतीपासून तयार होणाऱ्या जैविक कचऱ्याचे वैयक्तिक/सामुहिक कंपोस्ट खड्ड्यांद्वारे/ vermicompost द्वारे व्यवस्थापन करणे, प्लास्टिक कचऱ्याचे व्यवस्थित विलगीकरण व संकलन करून तालुका /जिल्हा स्तरावरून व्यवस्थापन करणे इ. बाबींचा समावेश आहे.

ii) वैयक्तिक कंपोस्ट खड्ड्यांसाठी मनरेगा, १५ वा वित्त आयोग तसेच, अन्य योजनांमधून कृतीसंगमाद्वारे (Convergence) निधी उपलब्ध करून घेण्यात यावा.

iii) गावामध्ये आवश्यक तेवढ्या वैयक्तिक/सामुहिक कंपोस्ट खड्ड्यांची सोय करण्यात यावी.

iv) ग्रामपंचायतीला स्वतः किंवा एखाद्या एजन्सीमार्फत घनकचरा व्यवस्थापन प्रकल्प राबविता येईल. प्रकल्पाची संख्या व जागा ग्रामसभेकडून, तसेच तालुका/जिल्हा स्तरावर निकषानुरूप मंजूर करण्यात यावी.

v) ५००० पर्यंत लोकसंख्येच्या गावात घनकचरा व्यवस्थापनासाठी प्रति व्यक्ती रु.६०/- तसेच, ५००० पेक्षा अधिक लोकसंख्येच्या गावात घनकचरा व्यवस्थापनासाठी प्रति व्यक्ती रु.४५/- इतकी रक्कम अनुज्ञेय आहे. यापैकी ३०% रक्कम ग्रामपंचायतीने १५व्या वित्त आयोगाकडून मिळालेल्या अनुदानातून खर्च करणे आवश्यक आहे.

ड) गोबरधन प्रकल्प-

i) जनावरापासून व शेतीपासून तयार होणारा जैविक कचरा (Bio degradable), स्वयंपाक घरातील कचरा, बाजारातील कचरा याचे बायोगॅसमध्ये रूपांतरण करण्यासाठी हा प्रकल्प राबविण्यात यावा. जिल्हा स्तरावर पथदर्शी प्रकल्प राबविण्यासाठी रु.५० लक्ष इतके अनुदान या अभियानातून देण्यात येईल.

ii) याशिवाय तालुकास्तरावर, प्रत्येकी किमान १० गोबरधन प्रकल्प राबविण्यात यावेत. या प्रकल्पांना स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) योजनेतून कोणतेही अनुदान अनुज्ञेय नसेल. त्यासाठी Ministry of New & Renewable Energy (MNRE) यांच्या योजनांमधून प्रोत्साहन व अन्य निधी उपलब्ध करून घेता येईल.

इ) प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन-

i) जिल्हास्तरावरून पुर्नचक्रीकरण व पुनर्वापर करण्यायोग्य प्लास्टिक योग्य पद्धतीने, प्लास्टिक पुर्नचक्रीकरण वा पुर्नवापराचा व्यवसाय करणाऱ्या संस्थांशी समन्वय व व्यवस्था पद्धती निर्माण करून अशा संस्थांकडे पाठविण्यात यावे. गावपातळीवर साठवणूक सुविधा तर तालुका व जिल्हा पातळीवर Plastic Waste Management Unit/(PWMU) केंद्र शासनाच्या निर्देशानुसार राहिल.

ii) या करीता प्रत्येक तालुका स्तरावर एक प्लॅस्टिक व्यवस्थापन कक्ष/एकक (Plastic Management Unit) तयार करावयाचे असून त्याकरिता केंद्र शासनाने प्रती तालुका रु.१६ लक्ष एक रक्कमी निधी उपलब्ध करून दिला आहे.

iii) गावामध्ये सर्व पातळीवर तयार होणारा संभाव्य प्लास्टिक कचरा, या कचऱ्याचे सर्व पातळीवर विलगीकरण या सर्व कचऱ्याचे संकलन केंद्रावर हस्तांतरीत करणे, या बाबीचा कृती आराखडयामध्ये समावेश करून घेवून आखणीबद्ध पद्धतीने कार्यवाही करण्यात यावी.

ई) सांडपाणी व्यवस्थापन-

i) वैयक्तिक/सार्वजनिक स्तरावर परसबाग, पाझरखड्डा, शोषखड्डा, सांडपाणी स्थिरीकरण तळे याद्वारे सांडपाणी व्यवस्थापन करता येईल

ii) गावातील किमान ८० टक्के कुटुंबांकडून आणि सर्व सार्वजनिक तयार होणाऱ्या सांडपाण्याचे, पावसाच्या वाहणाऱ्या पाण्याचे वैयक्तिक/सामुहिक शोषखड्ड्यांद्वारे व्यवस्थापन करणे, तसेच सेप्टिक टँकमधून वाहणाऱ्या काळ्या पाण्याचे वैयक्तिक शोषखड्ड्यांद्वारे व्यवस्थापन करण्यात यावे. नाल्यांचे बांधकामाकरीता ग्रामपंचायतीला मिळणाऱ्या १५व्या वित्त आयोगाच्या निधीतून खर्च करणेबाबत केंद्र शासनाचे निर्देश आहेत. त्यानुसार ही कामे घेता येतील.

iii) शक्यतो वैयक्तिक स्तरावर सोईसुविधा उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने जनजागृती करीता, माहिती, शिक्षण व संवाद (IEC) उपाययोजनांद्वारे प्रयत्न करण्यात यावेत. गावातील सर्व कुटुंबांना घनकचरा/सांडपाणी व्यवस्थापनाच्या सुविधा मिळण्यासाठी सामाजिक सोईसुविधा (Community Assets) निर्माण करण्यासंदर्भात प्राथम्यक्रम ठरवून निधी उपलब्ध करून देण्यात यावा. मनरेगा, वित्त आयोग निधी, ग्रामपंचायत निधी सारख्या अन्य निधीस्रोतात अथवा योजनांमधून यापूर्वी घनकचरा/सांडपाणी व्यवस्थापनाच्या पायाभूत सुविधा व साधन सामुग्री (Infrastructure) निर्माण करण्यात आल्या आहेत. त्यातील अस्तित्वातील साधनसामग्रीचे (शेड, तीनचाकी सायकल, सांडपाण्याच्या नाल्या, शोषखड्डे इ.) संबंधित योजनांशी कृतीसंगम (Convergence) करून किंवा त्या अद्ययावत करून सदर साधनसामग्री या द्वितीय टप्प्यात वापरात आणण्यात यावी. अशा असलेल्या सोईसुविधांचे पायाभूत सर्वेक्षण करून संकेतस्थळावर नोंदी करून त्यानंतरच, आवश्यकतेनुसार नवीन साधनसामग्री तयार करावी.

iv) ५००० पर्यंत लोकसंख्येच्या गावात सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी प्रति व्यक्ती रु.२८०/- तसेच, ५००० पेक्षा अधिक लोकसंख्येच्या गावात सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी प्रति व्यक्ती रु.६६०/- इतकी रक्कम अनुज्ञेय आहे. यापैकी ३०% रक्कम ग्रामपंचायतीने १५ व्या वित्त आयोगाकडून मिळालेल्या अनुदानातून खर्च करणे आवश्यक आहे.

उ) पुनर्वापर-

मूळ स्रोताच्या ठिकाणी कमीतकमी कचरा तयार होणे ही बाब कचरा व्यवस्थापनासाठी महत्वाची आहे. त्यामुळे Refuse, Reduce, Reuse, Recycle या चार R ला चालना देण्याच्या अनुषंगाने प्रयत्न करण्यात यावेत. कचऱ्याचे संकलन, विलगीकरण आणि व्यवस्थापन यासंदर्भातील आव्हानात्मक बाबींची जनतेला जाणीव करून देण्यासाठी जनजागृती करण्यात यावी.

ऊ) स्वच्छाग्रही:-

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा- २ अंतर्गत, स्वच्छाग्रहींची भूमिका महत्वाची असून, गावाची हागणदारीमुक्ती स्थिती शाश्वत ठेवणे व गावामध्ये घनकचरा व सांडपाणी यांचे योग्य व्यवस्थापन यासाठी स्वच्छाग्रहींचा सहभाग घेण्यात यावा. स्वच्छाग्रहींचे मानधन माहिती, शिक्षण व संवाद (IEC) अंतर्गत अनुज्ञेय निधीतून अदा करण्यात यावे.

(४) अन्य योजनांबरोबर कृतीसंगम (Convergence) -सांडपाण्याच्या व्यवस्थापनासाठी जल जीवन मिशन बरोबर समन्वय साधण्यात यावा. तसेच, १५वा वित्त आयोग, मनरेगा यामधून निधी मिळण्यासाठी या योजनांबरोबर कृतीसंगम करण्यात यावा. क्षेत्रीय स्तरावरील कारागिरांच्या कौशल्यामध्ये वाढ होण्यासाठी, त्यांच्या प्रशिक्षणासाठी कौशल्य विकास विभाग, इ. अन्य विभागांबरोबर समन्वय साधण्यात यावा.

(५) खाजगी क्षेत्राचा सहभाग- ग्रामीण भागातील जनतेला चांगल्या दर्जाच्या स्वच्छतेच्या सोईसुविधा उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन, गोबरधन प्रकल्प यांचे बांधकाम,

देखभाल व दुरुस्ती, सामायिक स्वच्छतागृहांची देखभाल दुरुस्ती तसेच प्लास्टीक, स्वच्छतागृहाचा मैला याचे संकलन व व्यवस्थापन यामध्ये खाजगी क्षेत्राला सहभागी करून घेता येईल. तसेच देखभाल दुरुस्तीचा खर्च भरून काढण्याच्या दृष्टीने, आवश्यक महसूल गोळा करण्याच्या तत्वावर स्वयं सहाय्यता गट, महिला बचत गट, ग्राम पातळीवरील अन्य संघटनांना यामध्ये सहभागी करून घेता येईल.

(६) **देखभाल दुरुस्ती-** घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पामध्ये देखभाल दुरुस्तीचा समावेश असेल तरच प्रकल्पाला मंजूरी देण्यात यावी. १५ व्या वित्त आयोगाचा निधी याकरिता अनुज्ञेय आहे. यासाठी १५ व्या वित्त आयोगाकडून मिळणारा निधी विचारात घेऊन, प्रत्येक ग्रामपंचायतीसाठी पीपीपी मॉडेल, महसूल उत्पादीत मॉडेल किंवा अन्य कोणतेही मॉडेल निवडण्याची मुभा जिल्ह्यांना असेल. कमीत कमी खर्चामध्ये देखभाल दुरुस्ती होईल अशा प्रकारची आखणी करून, त्याकरिता उपयुक्त तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात यावा.

(७) **तंत्रज्ञान-** स्थानिक परिस्थिती विचारात घेऊन, योग्य ते तंत्रज्ञान वापरण्यात यावे. आर्थिक बचत करण्याच्या दृष्टीने शक्य झाल्यास, एकापेक्षा अधिक गावांना एकत्र घेऊन एक प्रकल्प राबविण्यात यावा. नदी काठच्या, समुद्रकिनाऱ्याच्या, तळ्याकाठच्या गावांना प्राधान्य देण्यात यावे.

(८) **माहिती, शिक्षण व संवाद (IEC)-** या अभियानांतर्गत माहिती, शिक्षण व संवाद तसेच, मनुष्यबळ विकास/क्षमता बांधणी (प्रशिक्षण) या दोन्हीसाठी कार्यक्रमाकरीता उपलब्ध निधीच्या ३ टक्के पर्यंत निधी अनुज्ञेय आहे. त्यामध्ये केंद्र व राज्य हिस्सा ६०:४० याप्रमाणे आहे. माहिती, शिक्षण व संवाद कार्यक्रमाचे जिल्हा पातळीवर व राज्यपातळीवर स्वतंत्ररित्या नियोजन करण्यात यावे. राज्यस्तरावर व जिल्हा पातळीवर करावयाच्या खर्चाचे प्रमाण पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागामार्फत ठरविण्यात येईल.

(९) **मनुष्यबळ सक्षमीकरण-** राज्य, जिल्हा, तालुका व गावपातळीवरील मनुष्यबळाचे सक्षमीकरण करण्यासाठी, प्रशिक्षणाच्या बाबींचा कृती आराखडा जिल्हा स्वच्छता आराखडयामध्ये व अंततः राज्य

आराखडयामध्ये समाविष्ट करावा. यासाठी विभागांतर्गत नाशिक येथील राज्यस्तरीय “महाराष्ट्र अभियांत्रिकी पर्यावरण प्रशिक्षण व संशोधन संस्था (मीत्रा)” या संस्थेकडून प्रशिक्षण आयोजित करावे. याशिवाय आवश्यक तेव्हा सुध्दा संबंधितांची राज्यस्तरीय प्रशिक्षणे आयोजित करता येतील. यात ऑनलाईन व ऑनसाईट प्रशिक्षणे सुध्दा घेता येतील. जिल्ह्यातील प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे नियोजन व नियंत्रण हे जिल्हा प्रशिक्षण केंद्राकडून करण्यात यावे. स्वच्छाग्रही, गवंडी, ग्राम पाणी व स्वच्छता समितीचे सदस्य यांना या प्रशिक्षणाचा लाभ घेता येईल. या व्यतिरिक्त ग्रामसेवक, सरपंच, पाणी व स्वच्छता समितीचे सदस्य व इतर संबंधित कमचा-यांकरीता सुध्दा गरज पडेल तेव्हा प्रशिक्षणे आयोजित करता येतील.

(१०) राज्यस्तरावरील संस्थात्मक संरचना-

अ) महाराष्ट्र राज्य स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) ----MSSBM(G)

केंद्र शासनाच्या जुलै, २०२० च्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार, स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ करिता राज्य स्तरावर मा. मंत्री (पाणी पुरवठा व स्वच्छता) यांच्या अध्यक्षतेखाली, पुढीलप्रमाणे महाराष्ट्र राज्य स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) -MSSBM(G) ची स्थापना करण्यात येत आहे:-

i. मा. मंत्री (पाणी पुरवठा व स्वच्छता)-----	अध्यक्ष
ii. मा. मंत्री (ग्राम विकास) -----	सह अध्यक्ष
iii. मा. मंत्री (सार्वजनिक आरोग्य) -----	सदस्य
iv. मा. मंत्री (शालेय शिक्षण) -----	सदस्य
v. मा. मंत्री (आदिवासी विकास) -----	सदस्य
vi. मा.मंत्री (रोजगार हमी) -----	सदस्य
vii. मा. मंत्री (महिला व बाल विकास) -----	सदस्य
viii. मा. मंत्री (सामाजिक न्याय) -----	सदस्य
ix. मा. मंत्री (पर्यावरण) -----	सदस्य

- x. मा. राज्यमंत्री (पाणी पुरवठा व स्वच्छता) ----- सदस्य
- xi. अपर मुख्य सचिव /प्रधान सचिव/ सचिव (पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग)----- सदस्य
- xii. सह सचिव/उप सचिव तथा अभियान संचालक (स्वच्छ भारत अभियान-ग्रामीण)-- सदस्य सचिव

अ-१) महाराष्ट्र राज्य स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण)ची कार्यकक्षा व अधिकार पुढीलप्रमाणे राहतील:-

१. राज्यातील स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी केंद्र व राज्य शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार धोरण निश्चित करणे.
२. राज्यातील स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ कार्यक्रमाची संपूर्ण अंमलबजावणी कार्यान्वयन व पुनर्निरीक्षण या संदर्भात धोरणात्मक मार्गदर्शन करणे.
३. केंद्र शासन अथवा बाह्य सहाय्यित संस्थांकडून ग्रामीण स्वच्छता क्षेत्रातील पूर्णतः अर्थसहाय्यित अथवा अंशतः अर्थसहाय्यित योजना विचारात घेणे व धोरणात्मक बाबी मंजूर करणे.
४. स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ कार्यक्रमाशी निगडीत राज्य शासनाचे विविध प्रशासकीय विभाग व अंमलबजावणीतील सहाय्यकारी संस्था यामध्ये समन्वय ठेवणे.
५. कार्यक्रमाच्या परिणामकारक अंमलबजावणीस गती देण्यासाठी व त्यास एकात्मिकरित्या राबविण्यासाठी योग्य ती कार्यात्मक लवचिकता असलेल्या धोरणांची आखणी करणे.
६. राज्य शिखर समिती व कार्यकारी समिती यांच्या कामकाजाचा आढावा घेणे.
७. ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमासाठी राज्य स्तरावरील माहिती, शिक्षण व संवाद आणि क्षमता बांधणी कार्यक्रमांना मान्यता देणे.

ब) राज्य पाणी व स्वच्छता मिशन:-

ब-१) “राज्य पाणी व स्वच्छता मिशन” शिखर समिती :-

राज्यात स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा २ ही योजना राज्य पाणी व स्वच्छता मिशन मार्फत राबविण्यात येईल .

राज्यस्तरावर राज्य पाणी पुरवठा व स्वच्छता मिशनची स्थापना करण्यात आली आहे. तसेच, राज्य शिखर समिती गठीत करण्यात आली आहे. केंद्र शासनाच्या स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ संदर्भातील मार्गदर्शक सूचनांनुसार राज्य पाणी पुरवठा व स्वच्छता मिशनची शिखर समिती व अस्तित्वात असलेले राज्य पाणी पुरवठा व स्वच्छता मिशन SWSM या बाबतीत पुढीलप्रमाणे कार्य करेल:-

- i. ग्रामीण स्वच्छतेच्या विशेष प्रकल्पांसह सर्व बाबींचे कृतीसंगम(Convergence) करणे.
- ii. राज्य शासनाचे विविध विभाग व या कार्यक्रमातील बाबींशी संबंधित भागीदारांमध्ये समन्वय साधणे.
- iii. स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ कार्यक्रमांचे भौतिक व आर्थिक व्यवस्थापन आणि प्रगतीचे मुल्यमापन व संनियंत्रण करणे.
- iv. स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ अंतर्गत बांधकामाच्या गुणवत्तेचे स्वतंत्रपणे प्रमाणीकरण करण्याची व्यवस्था करणे.

ब-२) “राज्य पाणी व स्वच्छता मिशन” कार्यकारी समिती :-

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ संदर्भात राज्य पाणी पुरवठा व स्वच्छता मिशनला प्रस्ताव/शिफारशी सादर करण्याच्या अनुषंगाने पुढीलप्रमाणे कार्यकारी समिती गठीत करण्यात येत आहे:-

अ.क्र.	अधिकारी	पदनाम
१	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग	अध्यक्ष
२	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, नियोजन विभाग	पदसिद्ध सदस्य
३	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, वित्त(व्यय) विभाग	पदसिद्ध सदस्य
४	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, ग्रामविकास विभाग	पदसिद्ध सदस्य
५	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग	पदसिद्ध सदस्य
६	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, आदिवासी विकास विभाग	पदसिद्ध सदस्य
७	सदस्य सचिव, महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण	पदसिद्ध सदस्य
८	अभियान संचालक, जल जीवन अभियान	पदसिद्ध सदस्य
९	सहसचिव/उपसचिव तथा अभियान संचालक(स्वभामि)	सदस्य सचिव

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ संदर्भात उपरोक्तनुसार राज्य पाणी पुरवठा व स्वच्छता मिशनची कार्यकारी समिती पुढील प्रमाणे कार्य करेल:-

- राज्य शिखर समितीला प्रस्ताव/शिफारशी सादर करणे.
- स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ कार्यक्रमांतर्गत भौतिक व आर्थिक प्रगतीची माहिती राज्य शिखर समितीला सादर करणे
- स्वच्छ भारत अभियान(ग्रामीण)टप्पा-२, अंतर्गत बांधकामाच्या गुणवत्तेचे स्वतंत्रपणे प्रमाणीकरण करण्याची कार्यप्रणाली व प्रस्ताव सादर करून याबाबत राज्य शिखर समितीला सहाय्य करणे.

क) राज्यस्तरीय योजना मंजूरी समिती (SLSSC)

पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागाच्या दिनांक १९ डिसेंबर, २०११ च्या शासन निर्णयान्वये राज्यस्तरीय योजना मंजूरी समिती गठीत करण्यात आली आहे. त्यामध्ये आवश्यक ते बदल स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ करिता विभागस्तरावर करण्यात येतील.

ड) स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा- २ अभियान संचालक-

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ राबविण्याकरीता भारतीय प्रशासन सेवेमधील सहसचिव/ उपसचिव तथा प्रकल्प संचालक, जागतिक बँक प्रकल्प यांना अभियान संचालक म्हणून शासन घोषित करण्यात आले आहे. सध्याचे विभागातील सहसचिव/ उपसचिव तथा प्रकल्प संचालक, जागतिक बँक प्रकल्प हे पद भारतीय प्रशासन सेवेमधील सहसचिव/ उपसचिव तथा अभियान संचालक, स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) असे नामनिर्देशित करण्यात येत आहे.

(११) महाराष्ट्र राज्य स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण)----MSSBM(G) करीता मनुष्यबळ-

अ) राज्य स्तर-

वाचा क्रमांक ३ येथील दिनांक ४/९/२०२० च्या शासन निर्णयासोबतच्या परिशिष्ट १ मध्ये क्रमांक ३, ७, १७ व १९ येथे स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा - २ करीता पुढीलप्रमाणे पदे निर्माण करण्यात आली आहेत:-

- १) प्रकल्प संचालक- स्वच्छ भारत अभियान
- २) राज्य समन्वयक तथा प्रकल्प व्यवस्थापक- संनियंत्रण (स्वच्छ भारत अभियान)
- ३) कार्यकारी अभियंता(सांडपाणी व घनकचरा)
- ४) लेखाधिकारी (NRDWP & SBM)

याशिवाय राज्यस्तरावर स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा - २ करीता खालीलप्रमाणे

मनुष्यबळ निर्माण करण्यात येत आहे:-

सल्लागार

- १) मानव संसाधन विकास सल्लागार/ क्षमता बांधणी तज्ञ HRD
- २) माहिती, शिक्षण व संवाद तज्ञ (IEC Expert)
- ३) संनियंत्रण व मूल्यमापन तज्ञ (M&E Expert)
- ४) घनकचरा व्यवस्थापन तज्ञ (SWM Expert)

मनुष्यबळ संख्या

- १
- १
- १
- १

५)सांडपाणी व्यवस्थापन तज्ञ (LWM Expert)	१
६)माहिती व्यवस्थापन प्रणाली तज्ञ (MIS Expert)	१
७)लेखापाल (ACCOUNTANT)	१
८)डाटा एंट्री ऑपरेटर	२

ब) जिल्हा स्तर-

वाचा क्रमांक २ येथील दिनांक ४/९/२०२० च्या शासन निर्णयासोबतच्या परिशिष्ट २ मध्ये क्रमांक १ येथे जिल्हास्तरावर प्रकल्प संचालक(जल जीवन मिशन) पद अंतर्भूत आहे. सदर पदावरील उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी (पाणी व स्वच्छता) यांना जिल्हा समन्वयक (स्वच्छ भारत अभियान) म्हणून प्राधिकृत करण्यात येत आहे. तसेच,सदर परिशिष्टातील अन्य ३ पदांवरील अधिकारी/कर्मचारी अनुक्रमे प्रकल्प व्यवस्थापक(आर्थिक), कनिष्ठ प्रशासकीय अधिकारी व लिपिक यांनी जिल्हा समन्वयक (स्वच्छ भारत अभियान)यांचे निर्देशानुसार स्वच्छ भारत अभियान(ग्रामीण) संबंधित कामे करावीत.

याशिवाय जिल्हास्तरावर स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा - २ करीता खालीलप्रमाणे मनुष्यबळ निर्माण करण्यात येत आहे:-

सल्लागार	मनुष्यबळ संख्या
१)सहाय्यक समन्वयक (तांत्रिक)	१
२)मानव संसाधन विकास सल्लागार/क्षमता बांधणी तज्ञ HRD	१
३)माहिती, शिक्षण व संवाद तज्ञ (IEC Expert)	१
४)संनियंत्रण व मूल्यमापन तज्ञ (M&E Expert)	१
५)घनकचरा व्यवस्थापन तज्ञ (SWM Expert)	१
६)सांडपाणी व्यवस्थापन तज्ञ (LWM Expert)	१
७)लेखापाल ACCOUNTANT	१
८)डाटा एंट्री ऑपरेटर	२

क) तालुका स्तर -

स्वच्छ भारत अभियान(ग्रामीण) टप्पा - २ च्या अनुषंगाने तालुका स्तरावर खालीलप्रमाणे मनुष्यबळ निर्माण करण्यात येत आहे:-

<u>सल्लागार</u>	<u>मनुष्यबळ संख्या</u>
१)तालुका समन्वयक	१
२)सांडपाणी व घनकचरा व्यवस्थापन तज्ञ (SLWM Expert)	१
३)डाटा एंट्री ऑपरेटर	१

ड) पद भरतीबाबतची कार्यवाही:-

उपरोक्तनुसार राज्य, जिल्हा व तालुकास्तरावर निर्माण करण्यात आलेले मनुष्यबळ बाह्यस्रोत यंत्रणेद्वारे उपलब्ध करून घेण्यात यावे. केंद्र शासनाने स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ अंतर्गत कार्यक्रमाकरिता उपलब्ध एकूण निधीच्या १% पर्यंत निधीतून (ज्यात केंद्राचा ६०% व राज्याचा ४०% निधी राहिल) प्रशासकीय खर्च करणेबाबत निर्देश दिले आहेत. या मर्यादेत इतर अनुज्ञेय खर्चाचे नियोजन विचारात घेऊन उपलब्ध करून घेण्यात यावे.

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ अंतर्गत प्रतिनियुक्ती पदे भरण्याची तसेच आवश्यक मनुष्यबळांचे निकष व मानधन निश्चित करून, मनुष्यबळ बाह्यस्रोत यंत्रणेद्वारे उपलब्ध करून घेण्याची कार्यवाही राज्य पाणी पुरवठा व स्वच्छता मिशनने करावी. सदर संपूर्ण कार्यवाही करताना राज्य पाणी पुरवठा व स्वच्छता मिशनने महाराष्ट्र राज्य स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) -MSSBM(G) ची मान्यता घेऊन कार्यवाही करावी.

(१२) क्षेत्रीय स्तरावरील अंमलबजावणी यंत्रणा:-

१. जिल्हा स्तर अंमलबजावणी यंत्रणा:- वाचा क्रमांक २ येथील दिनांक ४/९/२०२० चा शासन निर्णय व वाचा क्रमांक ५ येथील दिनांक ११/२/२०२१ च्या शासन शुध्दीपत्रकान्वये जिल्हा पाणी व स्वच्छता मिशनची पुनर्रचना करण्यात आली आहे. सदर जिल्हा पाणी व स्वच्छता

मिशन जिल्ह्यातील स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा - २ च्या संपूर्ण अंमलबजावणीसाठी जबाबदार असेल. सदर जिल्हा पाणी व स्वच्छता मिशन मार्फत त्या त्या जिल्ह्याच्या अंतर्गत तालुका व ग्राम पंचायत स्तरावरील कामांचा आढावा घेण्यात यावा.

- II. जिल्ह्यांतून होणाऱ्या स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा -२ च्या कामांचे जिल्हास्तरीय आराखड्यांना मान्यता देण्यासाठी तसेच जिल्ह्यांतून होणाऱ्या स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा - २ च्या कामांचा आढावा घेऊन मार्गदर्शन करण्यासाठी त्या त्या जिल्ह्यांचे पालकमंत्री यांच्या अध्यक्षतेखाली खालीलप्रमाणे समिती असेल:-

१	मा.जिल्हा पालकमंत्री	अध्यक्ष
२	जिल्ह्यातील मा.मंत्री (सर्व)	सदस्य
३	जिल्हा मा.खासदार	सदस्य
४	मा.पालकमंत्री यांनी नेमलेले जिल्ह्यातील ३ मा.आमदार	सदस्य
५	मा.जिल्हा परिषद अध्यक्ष	सदस्य
६	जिल्हाधिकारी	सदस्य
७	मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद	सदस्य सचिव

- III. मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांनी, गावांतून होणाऱ्या स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ च्या कामांचा आढावा घेऊन, ग्रामपंचायत/गावांना मार्गदर्शन करण्यासाठी, उद्दीष्टांची अंमलबजावणी विहित कालावधीत होण्याच्या अनुषंगाने तसेच, जिल्हा आणि गाव पातळीवरील दुवा म्हणून कार्यवाही करण्यासाठी संबंधित पंचायत समिती स्तरावर तालुका पाणी व स्वच्छता समितीची स्थापना करण्यात यावी. तसेच, या समितीकरीता उपरोक्त ११ (क) नुसार मनुष्यबळ उपलब्ध करून देण्यात यावे.

१	गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती	अध्यक्ष
२	विस्तार अधिकारी, पंचायत समिती	सदस्य
३	कनिष्ठ अभियंता, पंचायत समिती	सदस्य

IV. ग्रामपंचायत स्तरावर संबंधित ग्रामपंचायत अंमलबजावणी यंत्रणा असेल. त्यासाठी गावस्तरावर नियोजन व अंमलबजावणीसाठी ग्राम पाणी व स्वच्छता समितीचे सहाय्य घेण्यात यावे.

(१३)स्थानिक पंचायत संस्थांची जबाबदारी- गावामध्ये हागणदारीमुक्तता टिकविण्यासाठी तसेच घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पाच्या अनुषंगाने प्रत्येक ग्रामपंचायतीने ग्राम स्वच्छता आराखडा तयार करावा. हा आराखडा व त्यानुषंगाने होणारी भौतिक/ आर्थिक प्रगती ग्रामपंचायतीने जीपीडीपीच्या संबंधित मोहिम आढाव्यासाठी वेबपोर्टलमध्ये भरावी. GPDP आराखडे e Gram या वेबप्रणालीवर अपलोड करण्यात यावेत. भौतिक व आर्थिक प्रगती Action Soft या वेबप्रणालीत भरण्यात यावी. गावातील सामूहिक स्वच्छता संकुल, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्प यांच्यासाठी ग्रामपंचायतीला निधी उपलब्ध करून दिला जाणार असला तरी ग्रामपंचायतीने स्वनिधीतून काही सहभाग नोंदवावयाचा आहे. १५ व्या वित्त आयोगाकडून मिळणारा निधी ठरवून दिलेल्या बाबींसाठी ग्रामपंचायतीने उपयोगात आणावा. या अभियानाच्या अंमलबजावणीसाठी जिल्हा परिषदांनी ग्रामपंचायतींना आवश्यक ते सहकार्य करावे. जिल्हा, तालुका व ग्राम पातळीवर या अभियानाच्या अंमलबजावणीचे संनियंत्रण करण्यात यावे. सदर योजनेतून तयार होणा-या साधनसंपत्तीच्या खर्चाची पारदर्शकता राखण्यासाठी ग्रामपंचायतीमार्फत दर सहा महिन्यातून एकदा सोशियल ऑडिट मिटींग आयोजित करण्यात यावी.

(१४) अशासकीय संस्थांची (एनजीओ) जबाबदारी- या अभियानांतर्गत जनजागृती करणाऱ्या माहिती, शिक्षण व संवाद कार्यक्रमांमध्ये, मनुष्यबळ विकासामध्ये, स्वच्छता साधने उपलब्ध करण्यामध्ये, सामूहिक स्वच्छता संकुल, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पाची देखभाल/दुरुस्ती करणे यासारख्या उपक्रमांमध्ये अशासकीय संस्था त्यांचा सहभाग घेण्यात यावा.

(१५) नियोजन- प्रत्येक ग्रामपंचायतीने त्यांच्या हद्दीतील सर्व गावांसाठी जल जीवन मिशन व स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ साठी एकत्रित कृती आराखडा तयार करावा. या करीता उपरोक्त नुसार तयार करण्यात आलेल्या स्वच्छता आराखड्याचा उपयोग करता येईल. संबंधित वर्षात स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा -२ अंतर्गत घ्यावयाची केंद्र व राज्य शासनातर्फे कळविण्यात आलेली प्राथम्याची कामे, त्यांचे वेळापत्रक,निधी उपलब्धता गृहीत धरुन, त्या त्या वर्षाकरीता प्रथमतः ग्रामपंचायतीतील गावांचा एकत्रित कृती आराखडा तयार करावा. तसेच,प्रत्येक गावातील शौचालयाची आवश्यकता असलेल्या नवीन कुटुंबांची संख्या, बंद असलेल्या शौचालयाची पुनर्रचना करण्यासाठी करावयाच्या उपाययोजना, जल जीवन मिशनबरोबर एकत्रित करावयाच्या उपाययोजना, जनजागृती करण्यासाठी माहिती, शिक्षण व संवाद कार्यक्रमांतर्गत करावयाच्या उपाययोजना, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी एकूण प्रकल्पांची संख्या व त्यांच्या जागा, वार्षिक देखभाल दुरुस्तीच्या उपाययोजना व त्यासाठी लागणाऱ्या निधीचे स्रोत, प्रत्येक कार्यक्रमासाठी लागणारा निधी व तो मिळविण्याचे स्रोत, १५ व्या वित्त आयोगाकडून मिळणाऱ्या निधीची स्वच्छता कार्यक्रमासाठी उपलब्धता, स्वच्छतेच्या उपक्रमांमध्ये खाजगी क्षेत्राला सहभागी करुन घेता येईल किंवा कसे इ. सर्व बाबींचा या कृती आराखड्यामध्ये समावेश असावा. या कृती आराखड्याला ग्रामसभेची मान्यता घेणे अनिवार्य आहे. जिल्ह्यातील सर्व गाव कृती आराखड्यांच्या आधारे जिल्हा स्वच्छता आराखडा तयार करण्यात यावा.

जिल्हा स्वच्छता आराखड्याच्या आधारे राज्य स्तरावर पाच वर्षांचा प्रकल्प अंमलबजावणी आराखडा तयार करावा या आराखड्यातील त्या वर्षी घ्यावयाची कामे, पूर्ण करावयाची उद्दीष्टे केंद्राच्या सूचनानुसार त्या त्या वर्षात घ्यावयाची कामे व त्याकरीताचा खर्च यावरून वार्षिक अंमलबजावणी आराखडा (प्रत्येक वर्षी) तयार करण्यात यावा. राज्यस्तरीय योजना मंजूरी समितीच्या मंजूरीनंतर या आराखड्याला केंद्र शासनाची मान्यता घेण्यात येईल. केंद्र शासनाच्या सहमतीशिवाय त्यामध्ये बदल करता येणार नाही. अंतिम झालेला प्रकल्प अंमलबजावणी आराखडा तसेच वार्षिक अंमलबजावणी आराखडा केंद्र शासनाच्या संकेत स्थळावरील एमआयएस प्रणालीवर नोंदीत करावा.

(१६) निधी तरतूद-

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ ही केंद्र पुरस्कृत योजना असून, यामध्ये केंद्र व राज्य हिस्सा ६०:४० या प्रमाणात आहे. या अभियानांतर्गत पुढील पाच वर्षांच्या कालावधीत अंदाजित सुमारे र.१,४०,८८१ कोटी इतका निधी देश पातळीवर विविध योजनांशी कृतीसंगम करून खर्च करण्याचे नियोजन केंद्र शासनाने केले आहे. या अभियानासाठी केंद्राच्या व राज्याच्या निधीशिवाय १५ व्या वित्त आयोगाचा निधी, मनरेगा व अन्य राज्यस्तरीय/केंद्राच्या योजनांच्या कृतीसंगमातून (Convergence) मिळणारा निधी, खासदार/आमदार, सीएसआर निधी, पीपीपी/ बिझनेस मॉडेल इ. मार्गाने निधी उपलब्ध करून घेण्यासाठी जिल्हा/राज्यस्तरावर वार्षिक नियोजन करणे अपेक्षित आहे. केंद्र शासनाने १५व्या वित्त आयोगाच्या निधीतून स्वच्छता आणि हागणदारीमुक्त स्थितीची शाश्वतता तसेच पाणीपुरवठा योजना, रेन वॉटर हार्वेस्टिंग आणि पाणी पुर्नवापर याकरिता संदर्भ क्रमांक ७ येथील ग्रामविकास विभागाच्या शासन निर्णयानुसार ग्रामपंचायती करीताच्या निधीतून ६०% निधी बंधित केला आहे. यापैकी ३०% निधी स्वच्छतेकरीता व ३०% निधी पाणी पुरवठ्याकरीता खर्च करावयाचा आहे. विभागाच्या संदर्भ क्रमांक ४ येथील दिनांक १९/११/२०२० च्या शासन निर्णयान्वये केंद्र शासनाने बंधित केलेल्या पंधराव्या केंद्रीय वित्त आयोगाच्या निधीमधून पाणी पुरवठा व स्वच्छता विषयक योजना राबविण्यासाठी ग्रामविकास विभागाच्या सहमतीने तांत्रिक मार्गदर्शक सूचना निर्गमित करण्यात आल्या आहेत. प्रशासकिय बाबींकरीता मात्र ग्रामविकास विभागाच्या सूचना लागू राहतील. राज्य मंत्रीमंडळाच्या बैठकीत पंधराव्या केंद्रीय वित्त आयोगाच्या निधीमधून घ्यावयाच्या पाणी पुरवठा व स्वच्छता विषयक योजना राबविण्याकरीता विस्तृत तांत्रिक सूचना निर्गमित करण्याकरीता पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागास मान्यता देण्यात आली आहे.

अ) अनुज्ञेय अनुदान:- स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ अंतर्गत खालील मुख्य घटकांना

केंद्र शासनाच्या निर्देशानुसार पुढील प्रमाणे अनुदान अनुज्ञेय आहे:-

घटक		अनुदानाची रक्कम	
१.शौचालय बांधकामासाठी प्रोत्साहन अनुदान		पात्र लाभार्थ्याला रु.१२,०००/-	
२.घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन	ग्राम पातळीवर यापैकी ३०% रक्कम ग्रामपंचायतीने १५ व्या वित्त आयोगाकडून मिळालेल्या अनुदानातून खर्च करणे आवश्यक	५००० पर्यंत लोकसंख्येच्या गावात घनकचरा व्यवस्थापनासाठी प्रति व्यक्ती रु.६०/- व सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी प्रति व्यक्ती रु.२८०/-	
		५००० पेक्षा अधिक लोकसंख्येच्या गावात घनकचरा व्यवस्थापनासाठी प्रति व्यक्ती रु.४५/- व सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी प्रति व्यक्ती रु. ६६०/-	
	जिल्हा पातळीवर	प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन युनिट करिता (प्रत्येक तालुक्यामध्ये १)	रु.१६.०० लक्षपर्यंत
		मैला गाळ व्यवस्थापन	प्रति व्यक्ती रु.२३०/- पर्यंत
		गोबरधन प्रकल्प (फक्त जिल्हा स्तरावर १)	रु.५०.०० लक्षपर्यंत (प्रति जिल्हा)
३.सामुदायिक स्वच्छता संकुल		रु. ३.०० लक्ष यापैकी ३० टक्के रक्कम ग्रामपंचायतीने स्वनिधीतून अथवा १५ व्या वित्त आयोगाकडून मिळालेल्या अनुदानातून खर्च करणे आवश्यक	
४. माहिती, शिक्षण व संवाद तसेच मनुष्यबळ विकास		कार्यक्रमाकरीताच्या उपलब्ध एकूण निधीच्या ३ टक्के	
५. प्रशासकीय खर्च		कार्यक्रमाकरीताच्या उपलब्ध एकूण निधीच्या १ टक्के	
६. फिरता निधी		प्रकल्प खर्चाच्या ५ टक्के मात्र प्रति जिल्हा जास्तीत जास्त रु. १.५० कोटी	
७. फ्लेक्सीफंड		स्थानिक पातळीवरील गरजा भागविण्यासाठी राज्य स्तरावर नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञान विकासासाठी केंद्र शासनाच्या निर्देशानुसार फ्लेक्सी फंड वापरता येईल.	

नाली बांधकामासाठी स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ या अभियानांतर्गत खर्चासाठी निधी अनुज्ञेय नसून (५०००पेक्षा जास्त लोकसंख्या असणाऱ्या गावांसाठी घरांपासून ते प्रक्रीया प्रकल्पांपर्यंत closed drains किंवा small bore pipes स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ या अभियानांतर्गत सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी अनुज्ञेय आहे.), १५ व्या वित्त आयोगाचा तसेच मनरेगा (convergence) मधून प्राप्त निधी वापरण्यात यावा. तसेच अन्य राज्यस्तरीय/केंद्राच्या योजनांमधून मिळणारा निधी, खासदार/आमदार, सीएसआर निधी, इ. मार्गाने मिळणाऱ्या निधीतून निकषांच्या अधीन राहून आवश्यकतेनुसार अधिक अनुदान उपलब्ध करून घेण्यास मान्यता देण्यात येत आहे.

ब) प्रशासकीय खर्च- कार्यक्रमाकरीता स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ या अभियानांतर्गत उपलब्ध निधीच्या १ टक्के निधी प्रशासकीय खर्चावर करण्यात यावा. यामध्ये बाह्यस्रोत यंत्रणेद्वारे कर्मचाऱ्यांचे मानधन, सल्लागाराचे मानधन, इंधन खर्च, वाहनभाडे, स्टेशनरी, नियंत्रण व मूल्यमापन उपक्रम, नियंत्रण/तपासणी/लाक्षणिक भेटी यासाठी तयार केलेल्या सर्वेक्षण टीममधील कर्मचाऱ्यांचा प्रवास खर्च/दैनंदिन भत्ता इ. खर्च अनुज्ञेय आहे.

क) फिरता निधी (Revolving Fund)- जिल्हा आराखडा निधीच्या ५ टक्के किंवा जास्तीत जास्त रु. १.५० कोटी इतका निधी प्रत्येक जिल्ह्याला फिरता निधी म्हणून वापरता येईल. शौचालय बांधकामासाठी ज्या घटकांना अनुदान अनुज्ञेय नाही, त्या घटकांना दिड वर्षांपर्यंत कर्ज देण्यासाठी हा निधी जिल्हा स्तरावर वापरण्यात यावा. ज्या घटकांना अनुदान अनुज्ञेय आहे, मात्र शौचालय बांधकामाचा उर्वरित खर्च करता येत नाही, अशा घटकांनाही ही कर्ज सुविधा असेल. कर्जफेडण्याची कुवत असलेल्या स्वयं सहाय्यता गट वेगवेगळ्या सोसायट्यांच्या माध्यमातून हे कर्ज वाटप केले जाईल.

(१७) निधी वितरण

केंद्र शासनाकडून निधी प्राप्त झाल्यानंतर तो निधी राज्य हिश्यासह १५ दिवसात महाराष्ट्र राज्य स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) (MSSBM (G)) कडे वितरीत करणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्र राज्य स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) (MSSBM (G)) मार्फत सदर निधी आवश्यकतेनुसार राज्य पाणी

व स्वच्छता मिशनमार्फत जिल्हयांना उपलब्ध करून देण्यात येईल. या योजनेचा निधी ठेवण्यासाठी राष्ट्रीयकृत बँकेमध्ये एकल बचत खाते (Single Savings Bank Account) उघडणे आवश्यक आहे. तसेच त्याबाबतचा तपशील केंद्र शासनाला कळविणे आवश्यक आहे. राज्य पाणी पुरवठा व स्वच्छता मिशन अंतर्गत स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) करीता असे खाते असून, तेच खाते पुढे चालू ठेवले जाईल. या खात्यात स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) अंतर्गत प्राप्त निधी जमा करण्यास, वितरणास व खर्च करण्यास मान्यता देण्यात येत आहे. केंद्र शासनाच्या निर्देशानुसार, PFMS प्रणाली अनिवार्य केल्यानंतर, सदर खाते PFMS प्रणालीवर नोंदीत केले जाईल. जिल्हा स्तरावरील सर्व आर्थिक व्यवहार या खात्यातून PFMS प्रणालीद्वारे करण्यात येतील. त्यामुळे जिल्हा/तालुका स्तरावर स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा- एक करीता उघडलेली सर्व खाती बंद करून शिल्लक रकमा राज्यस्तरावरील Single Savings Bank Account मध्ये जमा करणे अनिवार्य असून, त्याप्रमाणे कार्यवाही करण्यात यावी. तथापि, PFMS प्रणाली योग्य रीतीने कार्यान्वित होईपर्यंत सद्यस्थितीत असलेल्या पद्धतीने निधी वितरण करण्यात येईल. सदर शासन निर्णय सामान्य प्रशासन विभागाच्या अनौपचारिक संदर्भ क्रमांक ७८/का-१४ दिनांक ३०/८/२०२१ व वित्त विभागाच्या अनौपचारिक संदर्भ क्रमांक २९५/व्यय-३ दिनांक १४/९/२०२१ अन्वये निर्गमित करण्यात येत आहे.

सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संकेतांक २०२१०१११३३५४६६३२८ असा आहे. हा आदेश डिजिटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने.

(चं.कृ.मोरे)

अवर सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रत,

१. मा.राज्यपाल यांचे सचिव.

२. मा.मुख्यमंत्री यांचे अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव.
३. सर्व मा.मंत्री/ मा.राज्यमंत्री यांचे खाजगी सचिव.
४. मा.विधानसभा व मा.विधानपरिषद सदस्य.
५. मुख्य सचिव,मंत्रालय, मुंबई.
६. सर्व अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव,मंत्रालय, मुंबई.
७. सदस्य सचिव, महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण, मुंबई.
८. जिल्हा परिषद अध्यक्ष/अध्यक्ष ,सर्व.
९. सर्व विभागीय आयुक्त व जिल्हाधिकारी
१०. महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मंत्रालय, मुंबई.
११. सहसचिव(स्वभामि), पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
१२. अभियान संचालक, जल जीवन मिशन/स्वच्छ भारत अभियान, राज्य पाणी व स्वच्छता मिशन बेलापूर, नवी मुंबई.
१३. मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद सर्व.
१४. प्रकल्प संचालक(स्वभामि), राज्य पाणी व स्वच्छता मिशन, बेलापूर, नवी मुंबई
१५. उपायुक्त (विकास), सर्व.
१६. संचालक,मीत्रा नाशिक/संचालक,नीरी-नागपूर/संचालक, उन्नत महाराष्ट्र अभियान, सर्व शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय.
१७. उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी(पाणी व स्वच्छता/पंचायत),जिल्हा परिषद सर्व, यांनी शासन निर्णयाच्या छायाप्रती प्रत्येक पंचायत समिती सभापती /उपसभापती व गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती यांना द्याव्यात व गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती यांनी प्रत्येक पंचायत समिती सदस्य, सरपंच व ग्राम विकास अधिकारी यांना द्याव्यात.
१८. उप अभियंता, ग्रामिण पाणीपुरवठा उप विभाग सर्व
१९. पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागातील सर्व कार्यासने.
२०. कक्ष अधिकारी,संगणक कक्ष, पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, यांनी सदरचा शासन निर्णय, पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, राज्य पाणी व स्वच्छता मिशनच्या संकेतस्थळावर अपलोड करावा तसेच वरील सर्वाना ई-मेल द्वारेही पाठवावा.
२१. निवडनस्ती,पापु -१६.